

The Gleaner

Vol 6 (1968)

Παρατηρήσεις πάνω στο Χειρόγραφο του Διαλόγου του Σολωμού

Louis Coutelle

doi: [10.12681/er.9444](https://doi.org/10.12681/er.9444)

Copyright © 2016, Louis Coutelle

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Coutelle, L. (2016). Παρατηρήσεις πάνω στο Χειρόγραφο του Διαλόγου του Σολωμού. *The Gleaner*, 6, 33–42. <https://doi.org/10.12681/er.9444>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Ὁ Πολυλᾶς δημοσίευσε τὸν Διάλογο ἀπὸ ἀντίγραφο ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Γ. Τερτσέτης. Ὁ ἴδιος ὁ Τερτσέτης τὸ εἶχε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Πήλ-
λικά. Τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ βρίσκεται μαζὶ μὲ τὰ σολωμικὰ χειρόγραφα
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἄλλο ἀντίγραφο δὲν εἶναι γνωστό.

Ὁ ἐκδότης τῶν Εὐρίσκομένων προσθέτει στὸ ἔργο τὴν ἐξῆς σημείωση:
«Ἐνῶ τὸ βιβλίον ἦταν ἔτοιμο νὰ δημοσιευθῇ, ἔλαβα ἀπὸ τὸν Κυρ.
Γ. Τερτσέτη τὸ ἐξῆς σύγγραμμα τοῦ Σολωμοῦ, καὶ χαίρομαι ὅτι ἐπρό-
φτασα νὰ τὸ προτάξω, ὡς προοίμιον, εἰς τὰ ποιήματά του».

Τὸ ἔργο δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τότε πολὺ γνωστὸ στοὺς πνευματικούς
κύκλους τῆς Ἑπτανήσου. Γιατί, ἂν ἦταν, ὁ Πολυλᾶς δὲν θὰ τὸ ὀνόμαζε
«τὸ ἐξῆς σύγγραμμα». Ἐπὶ πλεόν ὁ ἴδιος γράφει πάνω στὸ χειρόγραφο :

«Τοῦ Σολωμοῦ· μοῦ τὸ ἔστειλε ὁ Κύριος Γεώργιος Τερτσέτης τῇ
27 Σεπτεμβρίου 1859».

Ἄν τὸ ἔργο ἦταν γνωστὸ, ἢ ἔστω ἡ ὑπαρξὴ του, τὰ λόγια «Τοῦ
Σολωμοῦ» θὰ ἦταν περιττά. Δὲν τὰ γράφει ὁ Πολυλᾶς πάνω στὰ ἄλλα
ἀντίγραφα ποὺ πῆρε ἀπὸ ἄλλους φίλους τοῦ ποιητῆ. ¹

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἰμαστέ βέβαιοι —παρὰ ὅσα γράφτηκαν— πὼς
τὸ νεανικὸ αὐτὸ ἔργο εἶχε ξεχαστῇ σχεδὸν ἐντελῶς, ὅταν ὁ Τερτσέτης
ἔστειλε στὸν Πολυλᾶ τὸ ἀντίγραφο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ὁ ἀντιγραφέας δὲν εἶναι, φυσικά, ὁ Τερτσέτης. Ὁ πρῶτος ἐκδότης
δὲν εἶχε λόγον νὰ μᾶς πῇ τ' ὄνομά του, ἂν ἤξερε ποιοὺς ἦταν. Πιθανὸν
καὶ νὰ μὴν τὸν ἤξερε. Μπορεῖ νὰ ἐνόμιζε τότε ὅτι τὸ ἀντίγραφο ἦταν
γραμμένον ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Τερτσέτη. Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα του ποὺ ἀνέ-
φερα (βλ. σημ.) μᾶς βεβαιώνει πὼς ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Τερτσέτη
ἦταν πρόσφατη, τὸ Μάϊο 1859, καὶ πὼς δὲν τοῦ εἶχε γράψῃ ἀκόμα ὁ
παλιὸς φίλος τοῦ Σολωμοῦ. Ἴσως λοιπὸν τὸ Σεπτέμβριον δὲν ἤξερε ἀκό-

1. Ὁ Πολυλᾶς εἶχε μάθει πρόσ-
φατα, τὸ 1859, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου,
δὲν ἤξερε ὅμως τὸ περιεχόμενο (ἀνέκδο-
το γράμμα του πρὸς τὸν Τερτσέτη τῆς
2. 5. 1859 Ν.Ε., στὴν κατοχὴ τοῦ

κόμιτα Νικολάου Α. Κομούτου, τὸν
ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ δῶ γιὰ τὴν
πολύτιμη συνδρομὴ του στὴν ἐργασία
αὐτή. Παρακάτω μνημονεύω τὸ γράμμα
ἄλλες τρεῖς φορές).

μα τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Τερτσέτη. Ἐτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἄλλιῶς περιέργο γεγονός, ὅτι ὁ Πολυῶς δημοσιεύει σὰν νὰ ἦταν σημειώσεις τοῦ Τερτσέτη τὶς δύο σημειώσεις μέσα στὸ ἀντίγραφο, γραμμένες ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μὲ τὸ κύριο κείμενο, καὶ ποὺ δὲν μποροῦν ἐπομένως νὰ εἶναι τοῦ Τερτσέτη.

Γιὰ τὴν ἀνωμαλία αὕτῃ παρουσιάζονται ἄλλες δύο ἐνδεχόμενες ἐξηγήσεις. Ἴσως ὁ Πολυῶς ἐνόμιζε πὼς τὸ ἀντίγραφο εἶχε γίνει κατὰ παραγγελία τοῦ Τερτσέτη : καὶ τότε βέβαια ὁ Τερτσέτης θὰ εἶχε φροντίσει καὶ τὶς σημειώσεις, μ' ὅλο ποὺ δὲν τὶς ἔγραψε ὁ ἴδιος. Ἴσως, πάλι, ὁ Πολυῶς δὲν ἔδωσε σημασία στὴν ἀσήμαντη γιὰ τὴν ἐκδοσὴ λεπτομέρεια αὕτῃ, καὶ μάλιστα τὴν ὥρα ποὺ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀπασχολημένος μὲ τὰ πολλὰ προβλήματα τοῦ τυπογραφείου : τὸ βιβλίον θὰ ἔβγαине ἀπὸ τὰ πιεστήρια σὲ λίγες βδομάδες.

Γιὰ μᾶς ὅμως ἡ λεπτομέρεια εἶναι σημαντικὴ, γιατί ἂν ἡ πρώτη σημείωση δὲν ὀφείλεται στὸν Τερτσέτη, ἀλλὰ στὸν παλιό, ἄγνωστο ἀντιγραφέα ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Πήλλικας πῆρε τὸ ἀντίγραφο, τότε προφανῶς διαβάζεται μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο :

«Ἐγραψε τὸν Διάλογον ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ 1824. Σῶζεται τὸ ἀντίγραφον, ἀτελές, ὡς κάτω θέλομεν σημειώσει, τὸ ὁποῖον φίλος τοῦ τις ἀντέγραψε κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του· ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐπεθεώρησεν, οὔτε ἐδημοσίευσεν τὸν Διάλογον —τὸν δημοσιεύομεν κατὰ τὸ ἀντίγραφον τοῦτο».

Ἀναγκαζόμαστε νὰ δεχθοῦμε πὼς ὅποιος ἔκανε τὸ ἀντίγραφο εἶχε σκοπὸ νὰ δημοσιεύσῃ τὸν Διάλογον (καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πολυῶ).

Αὐτὸ δίνει κάποια μεγαλύτερη σημασία στὴν τελευταία ἐκφραση τῆς σημείωσης. Γιατὶ πραγματικὰ τὸ ρῆμα «δημοσιεύομεν» ξενίζει ὅταν διαβάζεται σὰν νὰ ἦταν τοῦ Τερτσέτη, ἢ γραμμένο γιὰ λογαριασμὸ του : ὁ ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ, τὸ 1859, εἶναι ὁ Πολυῶς καὶ ὄχι ὁ Τερτσέτης. Βέβαια ὁ Τερτσέτης θὰ αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νὰ διαβιβάσῃ στὸν Πολυῶ ὅσες πληροφορίες θὰ εἶχε, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπαιρνε τὸν τίτλον τοῦ ἐκδότη. Οὔτε καὶ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐξηγήσουμε τὴν δυσκολία αὕτῃ, λέγοντας πὼς ὁ ὑποτιθέμενος ἀντιπρόσωπος τοῦ Τερτσέτη θὰ ἔγραψε κάπως ἄοριστα, χωρὶς νὰ δώσῃ στὸ ρῆμα τὴν κυριολεκτικὴν σημασίαν του. Κάθε ἄλλο. Ὁ ἀντιγραφὴς μάλιστα εἶχε ἀρχίσει τὴν σημείωσιν μὲ τὶς λέξεις «Σημειώσεις τοῦ ἐκδότου», ποὺ τὶς ἔσβυσε ὁ Πολυῶς. Τὸ ρῆμα «δημοσιεύομεν» εἶναι λοιπὸν κυριολεξία. Προσθέτω, ὅτι οἱ ἴδιες λέξεις βρίσκονται καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτης σημείωσης στὸ χειρόγραφο,

όπου ο Πολυλάς επίσης τις έσβυσε. Δεν είναι καθόλου πιθανόν να είναι ο Τερτσέτης υπεύθυνος για τις εκφράσεις αυτές. Ένω όλα εξηγούνται εύκολα αν δεχθούμε ότι το αντίγραφο είχε έτοιμασθή για άλλη, προγενέστερη έκδοση, που δεν πραγματοποιήθηκε.

Η παρατήρηση αυτή μάς επιτρέπει, λοιπόν, να απορρίψουμε την είκασία κατά την οποία ο Τερτσέτης θα είχε παρακαλέσει κάποιο φίλο να του αντιγράψει, για να ικανοποιήσει το ν Πολυλά, το αντίγραφο που του είχε δώσει ο Πήλλικας. Καθιστά πολύ πιο πιθανή ακόμα την υπόθεση, ότι το αντίγραφό μας είναι πραγματικά το ίδιο που είχε στα χέρια του ο Πήλλικας. Μπορούμε, εξάλλου, να είμαστε πια βέβαιοι γι' αυτό, γιατί είναι γραμμένο από το χέρι του Πήλλικα. Η γραφή και το ορθογραφικό σύστημά του μάς είναι γνωστά από ένα γράμμα του, ανέκδοτο, του 1836 : ταιριάζουν με όσα παρατηρούμε στο χειρόγραφο.¹

Φτάσαμε, λοιπόν, στο πρώτο συμπέρασμα, ότι το αντίγραφο ήταν προορισμένο για μιá έκδοση που στο τέλος δεν έγινε, και ότι ο Σπ. Πήλλικας έλαβε μέρος στην προετοιμασία της.

Θά προσπαθήσουμε να εικάσουμε πότε περίπου εργάστηκε ο τελευταίος.

Ο Σπ. Πήλλικας γεννήθηκε στην Πόλη το Νοέμβρη του 1805. Δεν ξέρουμε πότε ήρθε στη Ζάκυνθο. Όπωσδήποτε έμαθε τα γράμματα εκεί. Πήγε ύστερα στη Γενεύη το 1829, για να σπουδάσει νομικά. Εκεί έμεινε ως το 1835. Έστερα εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Εγκατέλειψε την πρωτεύουσα μόνο στο τέλος της ζωής του, όταν πήγε για θεραπεία στο Παρίσι, όπου πέθανε το 1861.

Στην αθηναϊκή περίοδο ο Πήλλικας είναι πολυάσχολος δικηγόρος και καθηγητής της νομικής πριν ακόμα ιδρυθί το Πανεπιστήμιο Όθωνος. Έστερα γίνεται στο νέο ίδρυμα καθηγητής, κοσμήτωρ της νομικής, πρύτανης και τελικά εκλέγεται βουλευτής του Πανεπιστημίου. «Επί είκοσι πέντε έτη άόκνως και εύσυνειδήτως μύησας εις τα μυστήρια της ποινικής επιστήμης τους νέους Έλληνες», έγραψε ένα ποινικό σύστημα (που έμεινε άδημοσίευτο), και συνεργάστηκε «εις την εκπόνησιν των άστικων νόμων και έν τη εκδόσει των ελληνικων κωδικων μετά των Ράλλη και Ποτλή».². Ο Όθων τον συμβουλευόταν συχνά και τελικά τον έπεισε να δεχθί το Έπουργείο Δικαιοσύνης. Δεν φαίνεται πιθανό να

1. Όφείλω και το γράμμα αυτό στις φιλικές φροντίδες του κόμητα Ν.Α. Κομούτου.

2. Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, σελ. 524-526.

είχε τότε καιρό ἢ διάθεση γιὰ νὰ φροντίσῃ τὴν ἔκδοση τοῦ σολωμικοῦ Διαλόγου.

Ἀποκλείεται ἐξίσου ἡ περίοδος τῶν σπουδῶν στὴ Γενεύη, ὅχι μόνο γιατί ὁ νεαρὸς Πήλλικας θὰ εἶχε ἀσφαλῶς ἄλλες ἀπασχολήσεις, ἀλλὰ προπάντων γιατί ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ δημοσίευση γίνεται «κατὰ ἀντίγραφον καμωμένο κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του». Δὲν μπορούσε στὸ ἐξωτερικὸ νὰ ἀντιγράψῃ χαρτιά ποὺ εἶχε ὁ Σολωμὸς στὴν κατοχὴ του : τὸ ἐπιχειρήμα ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ περίοδο.

Πολὺ πιὸ πιθανὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πρώτη περίοδος, τῆς Ζακύνθου: τότε ζοῦσε κοντὰ στὸν ποιητὴ καὶ μπορούσε νὰ ἀντιγράψῃ τὰ χαρτιά του. Ἦταν βέβαια πολὺ νέος ὁ Πήλλικας —19 χρόνων ὅταν γράφτηκε ὁ Διάλογος τὸ 1824, 24 χρόνων ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Μὰ ἦταν τόσο ἔξυπνος ποὺ εἶχε τραβήξει τὴν προσοχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Λόρδου Γκίλφορντ καὶ ὑποτίθεται πὼς δὲν ἔμενε ξένος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κίνηση γύρω του.¹

Μᾶς ἐπιτρέπεται λοιπὸν τὸ δεῦτερο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἔκδοση ἔπρεπε νὰ γίνῃ στὴν περίοδο 1824-1829.

Μποροῦμε ἀμέσως νὰ προσθέσουμε καὶ τρίτο συμπέρασμα, ἀρκετὰ περίεργο : Ἄν ἀπωλέσθῃσαν ὀρισμένα μέρη τοῦ ἔργου, αὐτὸ πρέπει νὰ συνέβῃ ἀμέσως μετὰ τὸ γράψιμο, τὸ πολὺ τέσσερα-πέντε χρόνια ἀργότερα. Αὐτὸ γιατί ἡ σημείωση ποὺ μᾶς δίνει τὴν πληροφορίαν δὲν εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν Τερτσέτη τὸ 1859, ὅπως νομίζει ὁ καθένας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Πήλλικα πρὶν ἀπὸ τὸ 1829 :

«[Σημείωσις τοῦ ἐκδότου] : Ἔως ἐδῶ τελειώνουν τὸ πρῶτο, δεῦτερο καὶ τρίτο τετράδιον· δὲν εὗρέθη τὸ τέταρτο, ἴσως λείπει καὶ πέμπτο· τὸ ἀκόλουθο εἶναι τὸ ὕστερόν».

Εἶπαμε πὼς ὁ Πολυλᾶς ἀντικατέστησε τὴν πρώτην ἔκφραση μὲ τίς λέξεις «Σημ. Κυρ. Γεωργ. Τερτσέτη». Πάνω στὸ διαστρεβλωμένο αὐτὸ κείμενο στηρίζεται ἡ κοινὴ ἄποψη, πὼς ἡ σημείωση γράφτηκε μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ, καὶ πὼς, ὅταν ἔψαξαν μέσα στὰ χαρτιά του,

1. Τὸ χαρτί ποὺ χρησιμοποίησε φέρνει τὸ ἔκτυπο «ΒΑΤΗ», καὶ ἡ ποιότητά του ἀκόμα δείχνει τὴν ἀγγλικὴ προέλευσή του : ἄλλο ἐπιχειρήμα γιὰ νὰ τοποθετηθῇ ἡ ἀντιγραφή στὴ ζακυνθινὴ περίοδο, γιατί τότε ὁ Πήλλικας μπορούσε πιὸ εὐκόλα νὰ προμηθευτῇ

τέτοιο χαρτί. Τὸ ἐπιχειρήμα ὅμως δὲν εἶναι ἀτράνταχτο, ἐπειδὴ τὸ χαρτί αὐτὸ ἔμεινε ἀρκετὰ κοινὸ γιὰ πολλὰ χρόνια, καὶ ἐπὶ πλέον ὁ ἀντιγραφέας θὰ μπορούσε νὰ τὸ εἶχε πάρει μαζί του ὅταν ἔφυγε γιὰ τὴν Γενεύη.

δὲν βρῆκαν ἀπὸ τὸν Διάλογο παρὰ μόνο τὸ γνωστὸ κομμάτι. Πρέπει τώρα νὰ ἀλλάξουμε γνώμη πάνω στὸ βασικὸ αὐτὸ σημεῖο. Ἀποκαταστάθηκε τὸ σωστὸ κείμενο τῆς σημείωσης, ἀποκαλύφθηκε ὁ πραγματικὸς συντάκτης της, περιορίστηκε ἡ χρονολογία σὲ μιὰ περίοδο ἐντελῶς διαφορετική : δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς παλιᾶς γνώμης.

Ἀπὸ τὴν χρονολογία τοῦ ἀντιγράφου πηγάζει τώρα ἄλλο, πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα. Δὲν φαίνεται πιθανὸ τὸ κείμενο νὰ εἶχε ἐτοιμαστῇ γιὰ δημοσίευση τὴν ἐποχὴ αὐτή, χωρὶς τὴν συγκατάθεση τουλάχιστο τοῦ συγγραφέα. Γιατὶ βέβαια ὅσο ἔμενε ὁ ποιητὴς στὴ Ζάκυνθο, ὅποιος φίλος του θὰ ἤθελε νὰ ἀναλάβῃ τὴ δημοσίευση θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ ζητήσῃ ἄδεια.

Μόνο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Πήλλικας ἐνεργοῦσε κρυφά, μπορούμε νὰ ἀποφύγουμε τὸ πρόβλημα αὐτό, μαζὶ μὲ ὅλες τὶς συνέπειές του. Θὰ ἐξετάσουμε λοιπὸν τὶς σχέσεις τοῦ Πήλλικα μὲ τὸν Σολωμὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν πιθανότητα τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης εἰκασίας.

Οἱ σχέσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἦταν στενές ὅταν ὁ Σολωμὸς ἔγραφε τὸν Διάλογο. Κατὰ τὸν Κωνστ. Παλατιανὸ οἱ πληροφορίες μας πάνω στὴ χρονολογία τοῦ Διαλόγου προέρχονται ἀπὸ τὸν Τερτσέτη καὶ τὸν Πήλλικα : «ὁ Διάλογος (—) γραφεῖς (—) περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1824, ὡς μᾶς διαβεβαιοῦσιν οἱ Τερτσέτης καὶ Πήλλικας».¹ Ἡ πηγὴ τοῦ Κ. Παλατιανοῦ μοῦ εἶναι δυστυχῶς ἄγνωστη.

Ἐπίσης ὁ κ. Ζώρας θεωρεῖ πὼς ὁ Πήλλικας ἦταν καλὰ πληροφορημένος πάνω στὸ Διάλογο, καλύτερα ἀκόμα ἀπὸ τὸν Τερτσέτη.²

Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Πολυλᾶ ποὺ ἀναφέραμε μᾶς βεβαιώνει ὅτι πραγματικὰ ὁ Πήλλικας ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τοῦ Σολωμοῦ :

«mi conviene ricorrere agli amici veri ed intelligenti dell' illustre uomo, per attingere notizie sulla sua vita, soprattutto sull' epoca anteriore all' anno 1828. Voi col signore Pillica eravate fra gli eletti amici del Conte, e perciò voi potrete assistermi più che altri».

Συνδεόταν λοιπὸν στενά. Μὰ μπορούμε πιὸ συγκεκριμένα νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ Πήλλικας ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιγράψῃ, πρὶν ἀπὸ τὸ 1829, τόσες σελίδες τοῦ Σολωμοῦ.

1. «Ἰόνιος Ἀνθολογία» 1934, σελ. 198.

2. Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα, Β', σελ. 88.

Σώζεται ένα γράμμα του Σολωμού (τὸ Φ 212 ΕΒΕ) γραμμένο πάνω σ' ένα κομμάτι χαρτὶ ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ γραφή του Πήλλικα. Στὸ μπρὸς μέρος διαβάζεται μιὰ φράση ἀπὸ τὴ σημ. 6 τοῦ Ὑμνου, καὶ στὸ πίσω μέρος μιὰ παράγραφος ἀπὸ τὴ μικρὴ διατριβὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς σημειώσεις στὸ ποίημα. Οἱ διαγραφές δείχνουν πὼς τότε ὁ Πήλλικας ἔγραφε καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Σολωμοῦ. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ξέρουμε ὅτι τὸ γράμμα γράφτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1825.¹

Ἀκόμα περισσότερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἕνα ἄλλο γράμμα τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ 1827, πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Πήλλικα.² Τὸν παρακαλεῖ νὰ πάῃ τὴν ἄλλῃ μέρα, ὅπως εἶχε πάει καὶ τὴν προηγούμενη, γιὰ νὰ «γράψῃ καθ' ὑπαγόρευσίν» του, κάτι ποὺ «θὰ τὸ ἀντιγράψῃ κατόπι σπίτι του στὸ καθρό»:

«Caro te, fa il tuo possibile per venire a mezzogiorno, o a un' ora per scriver qualche cosa, perchè così faremo più presto. E' meglio che ti detti in fretta come abbiamo fatto jeri, e poi che tu metta in netto in casa tua — Sarà bene che tu non vada in casa a pranzare, ma pranzi qui, per non perder tempo. Deh! non mancare; in ogni modo mandami una risposta col latore».

Dionisio Salamon

Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι ὁ Πήλλικας ἀνῆκε στὴ μικρὴ ομάδα τῶν ἀφοσιωμένων φίλων τοῦ Σολωμοῦ, ὅπως ἦταν ὁ Μάτεσης, ὁ Στράνης, ὁ Γ. Δὲ Ρώσσης. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ποιητὴς ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε ἀναθέσει νὰ ἀντιγράψῃ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Διαλόγου, τὰ ὁποῖα ξέρουμε ὅτι «φίλος τοῦ τις ἀντέγραψεν κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του». Ὁ Πήλλικας θὰ ἀποσιωπᾷ τὸ ὄνομά του ἀπὸ μετριοφροσύνη.

Φαίνεται λοιπὸν ἀπίθανο πὼς ὁ Πήλλικας ἤθελε νὰ δημοσιεύσῃ κρυφὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου φίλου του καὶ ἔτσι νὰ κινδυνεύσῃ νὰ μαλώσῃ ἀνεπανόρθωτα μαζί του.

Θὰ ἀπορρίψουμε ὀριστικὰ τὴν εἰκασία αὐτή, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε ἀποφασίσει ὁ ἴδιος νὰ τυπώσῃ τὸν Διάλογο τὸ 1825. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὁ κ. Ζώρας, βασιζόμενος πάνω σὲ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Στράνη (γράφει, πρὸς τὸν Γεώργιο Δὲ Ρώσση, ἀσφαλῶς

1. Βλ. Α. Πολίτης, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», 1949, Ἰούλιος-Αὔγουστος, σελ. 169.

2. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Γ. Στρα-

τήγη, «Παναθήναια» 11, (1905-6) 201-2.

Ἄς δεχτῇ καὶ ἀπὸ δῶ τὶς εὐχαριστίες μου ὁ κ. Α. Πολίτης ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὸ γράμμα αὐτό.

ἐκ παραδρομῆς). Στὸ γράμμα αὐτό, ἀφοῦ μίλησε γιὰ τὴν ἔκδοση ποῦ ἐτοίμαζε τότε τῆς Ὁδῆς στὸν Μπαίρον, ὁ Σολωμὸς προσθέτει τὰ ἐξῆς : «Ξέρεις πὼς τούτῃ τὴν ἀφιέρωνω στὸν Γιώργο (Δὲ Ρώσση). Θέλω νὰ ξέρω ἂν θὰ θελες νὰ σοῦ ἀφιερῶσω τὸν Διάλογο». ¹ Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι πειστικό, ἔτσι ὅπως εἶναι, καὶ νομίζω ὅτι θὰ γίνη ἀκόμα περισσότερο ὅταν ὑπογραμμιστῇ ὅτι τὸ μισὸ γράμμα εἶναι πάνω σὲ ζητήματα ἐκδοτικά: ἔκδοση τοῦ Ὑμνου, τῆς Ὁδῆς. Γιὰ νὰ ἀναφέρῃ στὴν ἴδια φράση, πρῶτα τὴν ἀφιέρωση καὶ τὴν ἔκδοση τῆς Ὁδῆς, ὕστερα τὴν ἀφιέρωση τοῦ Διαλόγου, πρέπει ὁ Σολωμὸς νὰ σκεφτόταν τότε νὰ δημοσιεύσῃ καὶ τὸ δεύτερο αὐτὸ ἔργο. Πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ἐπὶ πλέον ὁ κ. Ζώρας ὅτι «δὲν θὰ ἐζήτει τὴν ἄδειαν ἀφιέρωσης ἂν ὁ Διάλογος δὲν ἦταν ἔτοιμος πρὸς ἔκδοσιν». Ὁ ἴδιος συγγραφέας βρίσκει καὶ ἄλλο ἐπιχείρημα στὸ γράμμα τοῦ Γεωργίου Μαρκοῦ πρὸς τὸν Σολωμὸ τῆς 6ης Ἀπριλίου 1825: «Vedrò dunque assai volentieri il vostro Dialogo sulla lingua, nella speranza, non già che questi Bacalari si emendino, ma che non faccian Proseliti». ² Μὰ ὑπάρχει πρὸ πάντων ἡ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Ἀντωνίου Μάτεση :

«Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡξεύροντας πὼς δὲν θέλει ἀργήσῃ νὰ ἰδῇ τὸ φῶς ἓνας Διάλογος τοῦ κ. Κομ. Διονυσίου Σολωμοῦ (—), ἐστάθηκα μακρὰ ἀπὸ τὸ νὰ τολμήσω νὰ ἐγκίξω τίποτες ἀπ' ὅτι ὁ κ. Σολωμὸς ἐπεχειρίσθη, ὄντας βέβαιος ὅτι ἤθελα μάταια κοπιᾶσω, καὶ ὁ κόπος μου νὰ μὴν καρποφορήσῃ παρὰ τὴν κοινὴ δυσαρέσκεια, θέλοντας νὰ γράψω μὲ ἄπρακτο καὶ ταπεινὸ ὕφος πράγματα (—) ποῦ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ κοντῆλι τοῦ κ. Σολωμοῦ λαβαίνουν μιὰν τέτοιαν λάμψι καὶ εὐγένεια». ³

Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε, κατὰ τὸν Δε Βιάζη, τὸ 1823. Δὲν μποροῦσε λοιπὸν ὁ Πήλικας, σὰν φίλος τοῦ Σολωμοῦ ποῦ ἦταν, νὰ φροντίσῃ μιὰ δική του ἔκδοση τοῦ Διαλόγου, κρυφὰ ἀπὸ τὸν ποιητὴ, τουλάχιστο τὸ 1824-1825.

Φαίνεται ἐξίσου ἀπίθανο, γιὰ τοὺς ἰδίους λόγους, ὅτι ἀργότερα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ ἐνδεχομένως ὁ ποιητὴς θὰ εἶχε ἐγκαταλείψει πιά τὴν ἐλπίδα νὰ τὸν τυπώσῃ, ὁ Πήλικας θὰ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἔκδοση τοῦ Διαλόγου ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ποιητῆ.

Μᾶς ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε πάρα πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ

1. Χφ. Φ 211 τῆς Ε.Β.Ε. Βλ. μετὰφραση ἑλληνική : Λ. Πολίτης, Σολωμοῦ *Γράμματα*, σελ. 20-22, ὅπου ἄλλο λάθος, πιθανῶς τυπογραφικόν, στὴν

ἀφιέρωση : βλ. καὶ *Αὐτόγραφα Ἔργα* σελ. 592.

2. Ἰόνιος Ἀνθολ., ὁ.ἀ.

3. *Ἀπαντα Ἀντωνίου Μάτεση*, Ζάκυνθος 1881, σελ. 23-24.

ποιητής δεχόταν να γίνη ή έκδοση του Πήλλικα. 'Αναγκαζόμαστε τότε να δεχθοῦμε τὸ τέταρτο, ἀπροσδόκητο συμπέρασμα, ὅτι ὁ Σολωμὸς συμφωνοῦσε στὴν δημοσίευση ἑνὸς λειψοῦ κειμένου.

Ἡ ἔλλειψη ἑνὸς σημαντικοῦ μέρους τοῦ συγγράμματος μᾶς δίνει ἄλλο συμπληρωματικὸ λόγο γιὰ νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἀποψη αὐτή· ἀν δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Πήλλικας ἤθελε νὰ ἐκδόσῃ τὸ ἔργο χωρὶς τὴν συγκατάθεση τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἀπολύτως ἀπίθανο νὰ εἶχε σκεφτῇ νὰ τὸ τυπώσῃ ἔτσι ἀτελές, στὰ χρόνια ποὺ συναναστρεφόταν τὸν Σολωμό, χωρὶς τὴν ἄδειά του.

Ἐδῶ παρουσιάζεται μιὰ ἀναπόφευκτη ἐρώτηση. Γιατί ὁ Σολωμὸς δέχτηκε νὰ γίνη μιὰ τέτοια ἐκδοση; Πῶς δὲν ζήτησε ὁ Πήλλικας ἀπὸ τὸν Σολωμό τὰ τετράδια ποὺ «δὲν εὑρέθησαν», ἀφοῦ ἦταν τότε «ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τοῦ Σολωμοῦ», κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Πολυλά; Δὲν τὰ εἶχε πιά ὁ ποιητής;

Σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξηγήσω τὴ σοβαρὴ αὐτὴ δυσκολία σκέφτηκα τὰ ἑξῆς, ποὺ ἴσως θὰ φανοῦν παράτολμα.

Ἴσως νὰ μὴν εἶχε τελειώσει ὁ ποιητής τὸ ἔργο του, καὶ γιὰ νὰ τὸ δημοσιεύσῃ, νὰ ἔκανε σὰν νὰ ἦταν ἡ ἐκδοση καμωμένη ἀπὸ κάποιον φίλο, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὴν εἶχε φροντίσει καθόλου. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμονὴ στὴν πρώτη σημείωση: ...«ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐπεθεώρησεν, οὔτε ἐδημοσίευσεν τὸν Διάλογον».

Θὰ ἐπρόκειτο τότε γιὰ «σκηνοθεσίαν», ἀνάλογη μὲ ὅ,τι ἔγινε γιὰ τὴν ἐκδοση τῶν *Rime*, καὶ μὲ ὅ,τι βλέπουμε σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα τῆς Ὠδῆς. Θὰ εἶχαμε τότε στὰ χέρια μας στὴν πραγματικότητα, τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο ποὺ τὸ ἐτοίμασε ὁ Σολωμὸς μὲ γραμματικὸ τὸν Πήλλικα.¹

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ μιὰ τελευταία εἰκασία.

Ὁ τίτλος στὸ χειρόγραφο δὲν μοιάζει νὰ εἶναι προορισμένος γιὰ δημοσίευση τοῦ ἔργου σὲ ἰδιαιτέρο τεῦχος. Διαφέρει ἀπὸ τοὺς τίτλους ποὺ διαβάζουμε στὰ ἄλλα ἀντίγραφα ἀπὸ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ἐτοιμάστηκαν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο: τὸ χαρτόδετο τετράδιο τῆς ΕΒΕ μὲ τὰ ἰταλικά σονέττα, γραμμένο ἀπὸ τὸν Μάτση (Φ 209), τὰ Z10, Z20, Φ92, γραμμένα ἀπὸ τὸν Γ. Δὲ Ρώσση² καὶ τὸ AA1. Ὅλα αὐτὰ τ'ἀντίγραφα παρουσιάζουν, μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, γραμμένα προσεκτικὰ στὸ ἐξώφυλλο. Ἐδῶ ὄχι. Ὁ τίτλος βρίσκεται,

1. Καὶ ὄχι ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο αὐτό.

2. Βλ. *Τρεῖς γραμματικοὶ τοῦ Σολωμοῦ*, «Ὁ Ἐραnistῆς», 1967, τ. 25,

μαζί με τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Δάντε, στὸ πάνω μέρος τῆς πρώτης σελίδας. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δὲν δίνεται ἐκεῖ, ἀλλὰ ἓνας ἀριθμὸς, «(1)», πλάι στὸν τίτλο, μᾶς παραπέμπει στὴν πρώτη σημείωση «τοῦ ἐκδότου»: «Ἐγραψεν τὸν Διάλογο ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ 1824» κλπ.

Ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶχε ἓνα ἐξώφυλλο ποὺ ἔχει χαθῆ. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν εἶχε ποτέ. Τὸ γεγονὸς ἔχει τὴν ἐξήγηση, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅτι ὁ Διάλογος θὰ δημοσιευόταν μαζί με ἄλλα κείμενα, σὲ βιβλίον ποὺ δὲν θὰ περιεῖχε μόνο ἔργα τοῦ Σολωμοῦ.

Ξέρουμε ἓνα τέτοιο βιβλίον: εἶναι ἡ Γραμματικὴ τοῦ Γ. Γρασσέττι. Φέρνει, στὸ λειψὸ ἀντίτυπο ποὺ εἶχα στὰ χέρια μου, τὸν ἐξῆς τίτλο: «Grammatica della lingua Greca Moderna Seguita da un Dialogo sopra la Lingua e d' un Discorso sulla Metrica de' Moderni Greci. Dal Prof. Gaetano Grassetti, Fascicolo 1, Malta, F.W. Franz, tipografo, 1853».

Εἶχε πεθάνει πιά ὁ Γρασσέττι ὅταν τυπώθηκε. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ βιβλίον ἦταν ἑτοιμο γιὰ τύπωμα ἀπὸ τὸ 1825 (βλ. «Ὑμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ἐκδ. Μεσολογγίου, «Il traduttore a chi legge»).¹ Στὸ ἀντίτυπο ποὺ εἶχα στὰ χέρια μου (παρουσιάζεται σὰν «πρῶτο τεῦχος») βρίσκονται πραγματικὰ ἡ Γραμματικὴ καὶ ὁ Λόγος περὶ Μετρικῆς, ἀλλὰ ὅχι ὁ Διάλογος πάνω στὴ γλώσσα.

Ξέρουμε τί στενὲς σχέσεις εἶχε ὁ Σολωμὸς μετὰ τὸν Γρασσέττι γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ὑμνου τὸ 1825 (βλ. Φ211). Μάθαμε ὅτι ὁ Πήλλικας ἔπαιζε κι αὐτὸς ρόλο στὴ σύνταξη τῶν Σημειώσεων. Ξέρουμε πόσα παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ἔβαζε ὁ Γρασσέττι μέσα στὴ Γραμματικὴ του. Ὁ Γρασσέττι, ἐπὶ πλέον, συμφωνοῦσε ἀπολύτως μετὰ τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζει ὁ Σολωμὸς μέσα στὸν Διάλογο. Μοιάζει ἀκόμα καὶ τὸ ὕφος του: «que' Saccentoni che del Volgare presente di Grecia si danno a maestri, e poi colle scritture loro gli appiccano adosso veste non sue e di barbara usanza» (Ὑμνος)· «da Scuola di pedanterie elleniche» (Γραμ.). Δὲν μοῦ φαίνεται καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε σκεφτῇ ὁ ἐκδότης τοῦ Ὑμνου, μετὰ τὴν ἄδεια τοῦ ποιητῆ, νὰ δημοσιεύσῃ τὸν σολωμικὸ Διάλογο μέσα στὸ βιβλίον του. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται πάρα πολὺ ἀπίθανο νὰ εἶχε γράψῃ ὁ ἴδιος πάνω στὸ ἴδιο θέμα δικό του Διάλογο, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Σολωμὸς

1. Ὁ μεταφραστὴς εἶναι ὁ Γρασσέττι.

τελείωνε τὸ ἔργο του. Ἦταν Ἰταλός, τέλος πάντων, ὁ Γρασσέττι, καὶ τὸ γλωσσικὸ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ζήτημα ἑλληνικό.¹

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου μᾶς ἔμαθε λοιπὸν πολλά, καὶ ἐπὶ πλέον μᾶς ἐπιτρέπει ἀπροσδόκητες, ἀλλὰ ὅχι καὶ ἀπίθανες, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑποθέσεις. Ἀπὸ τὴ συζήτηση ποὺ ἐνδεχομένως θὰ προκαλέσουν οἱ παραρρήσεις αὐτές, ἴσως νὰ μάθουμε ἀκόμα περισσότερα γύρω στὸ θεμελιῶδες αὐτὸ κείμενο.

Louis Coutelle

1. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βρῇ κάποια ὑποστήριξη ἀκόμα γιὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ στὸ ἐξῆς γεγονός: Στὸν ἰταλικὸ τίτλο ὁ Διάλογος πάνω στὴ Γλώσσα προπορεύεται τῆς Μετρικῆς, ἐνῶ στὸ βιβλίον ἡ Μετρικὴ ἀκολουθεῖ ἄμεσα τὴν καθ' ἑαυτὴ Γραμματικὴ. Οἱ κληρονόμοι τοῦ Γρασσέττι, ἴσως, κράτησαν

τὸν τίτλο περίπου ὅπως τὸν βρῆκαν στὰ χαρτιά του, ἀλλὰ δὲν διέθεταν τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου, ποὺ βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ Πήλλικα ἢ τοῦ Τερτσέτη. Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Πολυλά μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε τὸ 1859 τουλάχιστο ἄλλο ἀντίγραφο, παρὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε τότε ὁ Τερτσέτης.